

O idiomatickém charakteru pojmenování v mutační kategorii

Petr Kos (České Budějovice)

ON THE IDIOMATIC NATURE OF NAMING UNITS IN THE MUTATIONAL CATEGORY

In Dokulil (1978, 1986), the idiomat�icity of a naming unit is understood as a discrepancy between the structural and lexical meanings of newly coined words. This discrepancy is viewed as a characteristic feature of new naming units formed within the mutational onomasiological category. The paper aims to describe the nature of this discrepancy using an onomasiological model primarily based on Štekauer (1998) and Grzega (2007) with its origins in Dokulil's theory. The model comprises three main levels, namely perceptual, onomasiological, and onomatological, and at all three levels there are aspects that contribute to the idiomat�icity of the resulting naming unit. At the perceptual level it is the metonymical character of the salient features; at the onomasiological level it is mainly the extent to which individual features find lexical expression, and at the onomatological level it is predominantly the incorporation of metaphor and metonymy.

KEYWORDS

onomasiology, mutational category, names of organisms, metonymy, metaphor

KLÍČOVÁ SLOVA

onomaziologie, mutační kategorie, pojmenování organismů, metonymie, metafora

1. ÚVOD

Idiomatičností slovotvorných útvarů rozumí Dokulil (1978, 1986) neshodu mezi slovotvorným a lexikálním významem nově vzniklého slova. Z této neshody vyplývá nízká prediktabilita lexikálního významu, kdy na základě slovotvorné struktury slova nejsme schopni plně odhadnout jeho význam lexikální. Mezi příklady této neshody zmiňované Dokulilem patří *růžovka*, která není pojmenováním pro cokoli, co je růžové, nýbrž pouze pro specifickou houbu, jejíž spodní část je narůžovělé barvy, *truhlář* jako někdo, kdo vyrábí obecně nábytek, a ne jen truhly, či *kolař*, pojmenování označující někoho, kdo vyrábí kola či na kole jezdí.

Téma idiomatičností získává na aktuálnosti s ohledem na zvýšený zájem o paradigmatičnost v derivační morfologii. Podstatou paradigmatičnosti je „prediktabilita a pravidelnost“ (Štekauer, 2014, s. 369, překlad autor), kterou, jak se zdá, splňují onomaziologické kategorie modifikační a transpoziční; nikoliv však kategorie mutační, jejíž jednou ze základních charakteristik je právě snížená prediktabilita významu.

Cílem tohoto článku je ukázat, v čem spočívá idiomatičnost pojmenování v rámci mutační onomaziologické kategorie na onomaziologickém modelu prvotně vycházejícím z Dokulilovy teorie tvoření slov, a zdůraznit tak fakt, že Dokulilovy onomaziolo-

OPEN ACCESS

gické kategorie jsou podstatné v diskuzích o hranicích paradigmatického charakteru derivační morfologie.

2. ONOMAZIOLOGICKÝ MODEL A MUTAČNÍ KATEGORIE

Vztah mezi slovtvorným a lexikálním významem bude popsán na základě onomaziologického modelu, který je založen na pojetí Štekauera (1998) a Grzegy (2007), ale který, jak bude patrné, byl zásadně upraven.

Štekauerův model vychází z Dokulilovy teorie tvoření slov (srov. Štekauer, 1998, s. 7), avšak rozdělení na onomaziologické kategorie, tj. na kategorii mutační, transpoziční a modifikační, nepřejímá. Právě kategorie mutační se však jeví jako centrální pro Štekauerovu teorii, neboť se zdá být jedinou, která vychází přímo z analýzy, percepce, mimojazykové skutečnosti.¹ „Kategorie mutační zasahuje výchozí obsah podstatněji, mění jej, a to tak, že jev, který má být pojmenován, zařazuje do určité pojmové třídy a pak jej v jejím rámci determinuje určitým příznakem“ (Dokulil, 1986, s. 214). Naproti tomu kategorie modifikační již jen „upravuje“ hotový pojem, a to tak, že „se k obsahu daného pojmu přidává doplňující modifikační příznak“ (Dokulil, 1986, s. 212) a kategorie transpoziční také výchozí význam nemění, neboť je primárně „faktem syntaxe, je motivována potřebami větné struktury, teprve sekundárně se účastní i na obohacování slovní zásoby“ (Dokulil, 1986, s. 213). Na rozdíl od Štekauerova pojetí považuji onomaziologický model, který vychází z analýzy mimojazykové skutečnosti, za plně funkční právě jen pro mutační kategorii, a to zejména pro tvoření substantiv.

3. STRUČNÝ POPIS MODELU

Tento onomaziologický model byl primárně vytvořen pro popis vzniku pojmenování přírodních organismů, ale dá se aplikovat i na popis dalších konkrétních předmětů, lidí a věcí.

Výhoda pojmenování přírodních organismů při studiu onomaziologie spočívá v relativně vysokém počtu jmen, která označují jeden referent (např. ptačí druh) jak v rámci jednoho jazyka (různá místní pojmenování), tak i napříč jazyky. Podobné studie byly provedeny pouze pro jednotlivé koncepty, jako např. ZÁPALKÁ (Blank, 2003, s. 51), takže vzorek pro tento model je nesrovnatelně větší.

Model rozlišuje následující tři hlavní² roviny procesu pojmenování:

Percepční rovina;
onomaziologická rovina;
onomatologická rovina.

1 Analýza mimojazykové skutečnosti je výchozím bodem Štekauerovy onomaziologické teorie.

2 Nejnižší, tj. fonologická, úroveň není pro naši diskuzi relevantní.

Na percepční rovině analyzujeme mimojazykovou skutečnost a rozlišujeme dva základní typy rysů — globální a lokální.³ Globální rysy zařazují jev do již známé kognitivní kategorie a lokální rysy jsou rozlišovacím znakem v rámci této kategorie. Pokud například do mé blízkosti „něco neznámého“ přiletí, podle schopnosti létat, charakteristického letu a tvaru (globální rysy) zařadím nový jev do mé již známé kategorie MOTÝL a např. charakteristická barva křídel (lokální rys) je rozlišovacím znakem v rámci této kategorie.

Globální rysy jsou tak kategorizující a schopnost mluvčího kategorizovat pojmenovávaný jev je limitována jeho zkušenostmi, tj. mírou specifičnosti kognitivních kategorií v mysli. Obecně řečeno, kde jeden vidí modřinku, druhý vidí sýkoru a třetí „jen“ ptáka. Nejvyšší úrovní kategorizace u přírodních organismů se zdá být to, co Berlin (1992) nazývá „life-forms“, jejichž příkladem jsou *pták, motýl, brouk, ryba, rostlina, strom* apod. Je to nejvyšší generická úroveň v mentální kategorizaci přírodních organismů, která se zdá být u všech kultur, včetně primitivních, společná. Je třeba si však uvědomit, že tento pojem lidové taxonomie (folk-taxonomy) neodpovídá taxonomii vědecké.

Lokální rysy buď vyjadřují nějakou charakteristickou fyzickou vlastnost nedějové povahy (pojmová kategorie vlastnosti), nebo aktivitu či vztah k jiné entitě, které je možné z principu vyjádřit dějovým pojmenováním (kategorie děje nebo vztah k jiné substanci).

První typ pojmenování tak má metonymickou strukturu:

ASPEKT / ČÁST [KVALITA] ZA CELEK.

Je to v podstatě dvojí metonymie. Charakteristický rys se týká jednoho z možných aspektů celku (ASPEKT ZA CELEK), tj. např. tvaru, barvy, velikosti apod., a zároveň se tento aspekt vztahuje k nějaké části celku (nebo celku jako takovému — ČÁST ZA CELEK). Třetí částí této struktury je samotná kvalita tohoto rysu, tj. jaký tvar, jaká barva, jaká velikost. Teprve na onomasiologické rovině se rozhodne, který z těchto prvků metonymické struktury bude jazykově vyjádřen. Příklady metonymických struktur v rámci pojmenování přírodních organismů s různou mírou jazykového vyjádření jsou:

[1] VELIKOST / OCAS [dlouhý] (mlynařík dlouhoocasý):
 CS⁴ *ocasáč*, EN *long-tailed tit* (dosl. dlouho-ocasá + sýkora), DE *schwanzmeise* (dosl. ocas + sýkora), DE *langschwanz* (dosl. dlouhý ocas), FI *pyrstötiainen* (dosl. ocas + sýkora), FR *mésange à longue queue* (dosl. sýkora dlouhý ocas).

[2] VELIKOST / CELEK [malý] (mlynařík dlouhoocasý):
 CS *paleček*, FR *oeil-de-bou* (dosl. oko vola).

3 Terminologie převzata z Grzega (2004).

4 Dvoupísmenné kódy pro názvy jazyků odpovídají mezinárodní normě ISO 639-1.

- [3] BARVA / NÁPRSENKA [červená] (červenka obecná):
 CS *červenka*, EN *redbreast* (dosl. červená náprsenka), EN *reddock* (dosl. červený + sufix), FR *rougegorge* (dosl. červené hrdlo).
- [4] VŮŇĚ / CELEK [ovocná] (vláknice jablečná):
 EN *pear-scented inocybe* (dosl. hruško-vonná vláknice), EN *pear fibrecap* (dosl. hruška vláknice), CS *vláknice jablečná*, SK *vláknica voňavá*.

Jedno pojmenování může mít i kombinaci více rysů, jako např. EN *miller's thumb* (dosl. mlynářův palec, kombinace barvy a velikosti). I jednoduchý příznak tak má komplexní metonymickou strukturu a záleží na strategii zvolené při jazykovém vyjádření, kolik z této struktury bude vyjádřené.

Konceptuální struktura lokálního rysu, který vyjadřuje aktivitu či vztah k jiné entitě (které je možné z principu vyjádřit dějovým pojmenováním), má podle Dokulila strukturu:

SLOŽKA URČUJÍCÍ + SLOŽKA URČOVANÁ.

Složka určující je kategorií substance, která je v metonymickém vztahu k referentu. Tento vztah může být vyjádřen, pokud je vyjádřitelný slovesnou složkou určovanou. Složka určovaná je samozřejmě také přítomna, je-li lokálním rysem aktivita (kategorie dějová).

Například jedním z rysů krutihlava obecného je druh potravy, mravenci. Tento metonymický vztah k jiné substanci se projevuje v místních pojmenováních CS *mravenečník* nebo EN *eten bird* (dosl. mravenec + pták), nebo je jejich vztah vyjádřen pomocí slovesné složky určované — EN *emmet hunter* (dosl. mravenec + lovit + sufix).

Na dalších dvou rovinách, onomaziologické a onomatologické, již dochází k „slovotvorné syntéze“ (Dokulil, 1986, s. 215). Ač jsou v popisu tyto roviny znázorněny pod sebou, neznamená to, že jedna nutně předchází druhé. Jsou to spíše dvě stránky jednoho procesu, a to hledání jazykového vyjádření pro rysy z percepční roviny. Na onomaziologické rovině se z globálních rysů stává onomaziologický základ a z rysů lokálních onomaziologický příznak. Podle základního antagonistického vztahu mezi ekonomičností výrazu a transparentností vyjádření se rozhoduje, který z rysů z percepční roviny bude vyjádřen (včetně onomaziologického základu) a jakou slovotvornou strukturou. Na onomatologické rovině pak tato struktura nachází lexikální vyjádření.

4. IDIOMATIČNOST NA JEDNOTLIVÝCH ROVINÁCH MODELU

Pojmenování v rámci mutační kategorie je vždy do jisté míry idiomatické a cílem následujících kapitol je ukázat, jak ke snížení prediktability slovotvorného a lexikálního významu dochází na jednotlivých rovinách onomaziologického procesu.

4.1 METONYMIE NA PERCEPČNÍ ROVINĚ

Na percepční rovině se projevuje fakt, že nejsme nikdy schopni vnímat pojmenovaný jev ve své celistvosti. To, že pro pojmenování vybereme jen jeden lokální rys, výjimečně i více lokálních rysů, znamená, že pojmenování je ze své podstaty metonymické povahy, že je jen jakýmsi výsekem vnímané reality. Slovtvorný význam tedy více či méně vyjadřuje jen část lexikálního významu. Z tohoto důvodu se domnívám, že v mutační kategorii ze své podstaty nemůže dojít k úplnému překryvu těchto dvou významů.

Míra prediktability lexikálního významu se však liší v závislosti na tom, zda jde o pojmenování osob, nebo o pojmenování neživých věcí, rostlin a zvířat. Dokulil k tomu uvádí: „V nejvyšší míře podléhají specifikaci vzhledem k slovtvorným významům lexikální významy substantiv, a to především substantiv identifikujících. To souvisí zřejmě s tím, že substance je obvykle určena ne jedním příznakem, nýbrž celým souborem příznaků, které se vzpírají redukci na jediný příznak jako motiv pojmenování. Sám fakt, že se pro pojmenování jedné a téže věci i ve velmi blízkých jazycích sáhlo k různým příznakům jako pojmenovacím motivům a že i uvnitř téhož jazyka různá synonymní pojmenování věcí poukazují k různým motivům, svědčí o tom, že volba motivu tu bývá mnohdy náhodná. To, co jsme tu řekli, platí v plné míře o substancích neživých. U pojmenování osob bývá určenost pouze jedním příznakem mnohem častější, proto bývají obojí významy často si rovny (srov. *vychovatel, trestanec, horal, husita*)“ (Dokulil, 1978, s. 248).

Vyšší frekvence určenosti pouze jedním příznakem u pojmenování osob, a tudíž vyšší míra transparentnosti jejich lexikálního významu (ne však rovnost obou významů), vychází z toho, že často pojmenováváme abstraktní koncept, funkci, kterou pak nějaký konkrétní člověk zastává. Substantiva jako *učitel* a *knihovník* nejsou tedy primárně pojmenováním fyzických osob, nýbrž funkcí, kterou určité osoby mohou zastávat. Tato funkce je pak vyjadřovaná pouze jedním či omezeným počtem příznaků.

Na rozdíl od pojmenování zvířat či rostlin se tak u osob většinou nejedná o popis jednoho z příznaků nějaké konkrétní mimojazykové reality, která dává danému druhu jméno. *Učitel* je člověk, který učí, a *šplhálek* je pták, který šplhá, ale šplhání u *šplhálka* není jeho funkcí, je to jeden z jeho mnoha jiných vnějších projevů, které slouží jako motiv pro pojmenování. Pojmenování přírodních organismů tak vychází pouze ze smyslových vjemů, něco na daném druhu vidíme, slyšíme či cítíme a pro pojmenování si jeden z těchto vjemů vybereme. Míra transparentnosti lexikálního významu substantiv je tak do velké míry dána tím, jestli je východiskem pro pojmenování abstraktní funkce či vlastnost, nebo smyslový vjem konkrétního představitele druhu.

4.2 ONOMAZIOLOGICKÁ ROVINA

Na onomaziologické rovině neshodu mezi lexikálním a slovtvorným významem způsobuje různá míra vyjadřování onomaziologického základu a příznaku.

4.2.1 SPECIFIČNOST VYJADŘOVÁNÍ ONOMAZIOLOGICKÉHO ZÁKLADU

Na rozdíl od onomaziologického příznaku je onomaziologický základ vždy jednoduchý a „liší se jen různým stupněm obecnosti“ (Dokulil, 1986, s. 214). Míra obecnosti je určena schopností mluvčího kategorizovat pojmenovávaný jev, strukturálními možnostmi jazyka a pojmenovávací strategií mluvčího.

O míře obecnosti při kategorizaci pojmenovávaného jevu jsme se zmínili již výše. Mnohem podstatnější pro naše téma jsou však strukturální možnosti jazyka tyto kategorie vyjadřovat. Hlavním důvodem pro fakt, že „nemůžeme jednoznačně usuzovat na kategoriální příslušnost nositele vlastnosti (nemůžeme např. poznat, že *růžovka* je jménem druhu houby, zatímco *červenka* označuje druh ptáka, *hnědka* druh koně, *zlatka* druh mince, popř. že *bělka* může označovat jednak bílého živočicha, zpravidla krávu, koně, psa, slepici, jednak bílou mouku a bílé pečivo, jednak druh světlé třešně a konečně půdu s hojným obsahem vápna)“ (Dokulil, 1978, s. 249), je syntetický charakter češtiny, oproti např. analytičnosti angličtiny. Tento rozdíl v morfologické povaze jazyka se projevuje na onomaziologické rovině tím, jaký slovtvorný proces v jazyce převládá, v češtině je to sufixace a v angličtině kompozice, což určuje typ slovtvorného formantu, jímž je onomaziologický základ vyjádřen — v češtině sufixem, zatímco v angličtině kompoziční bází.

Je to tedy právě syntetičnost češtiny, která způsobuje, že formální vyjádření onomaziologického základu v jednoslovných pojmenováních je na vysokém stupni obecnosti. Na rozdíl od angličtiny pojmenování přírodních organismů nikdy neobsahuje formálně vyjádřenou nejvyšší úroveň mentální klasifikace, Berlinovu „life-form“. V českém názvosloví se tak nikdy neobjevují formanty typu *pták*, *brouk*, *žába* apod.; tato úroveň je vždy vyjadřovaná sufixem, a české názvosloví je tudíž, oproti anglickému, mnohem méně transparentní, pokud jde o schopnost jednoznačně usuzovat na kategoriální příslušnost nositele vlastnosti — srov. *červenka* (pták) oproti *blackbird* (kos, dosl. černý + pták), *rosnička* (žába) oproti *tree frog* (rosnička, dosl. strom + žába), *kozlíček* (brouk) oproti *long-horn beetle* (kozlíček mramorový, dosl. dlouhý-roh + brouk) apod.

Vyjádřování onomaziologického základu pojmenovávacích jednotek na úrovni nižší než „life form“ je v české nomenklatuře běžné, ale vždy formou pojmenování sdružených, tedy spadajících mimo tradiční chápání slovtvorby — srov. různá pojmenování pro muchomůrky: *muchomůrka zelená*, *muchomůrka červená*, *muchomůrka tygrovaná*.

Specifičnost formálního vyjádření onomaziologického základu však v případech, kdy jazyk nabízí více strukturálních řešení, rovněž závisí na pojmenovávací strategii mluvčího. Příkladem z češtiny může být univerbizační *černice* oproti kompozitu *černozem* (nechme nyní stranou, zda byl jeden výraz východiskem pro druhý, podstatná je ona strukturální možnost) či anglické dublety typu *reel-bird* a *reeler* (cvrčilka zelená, dosl. špulka + pták/suffix). Vyskytují se i případy, kdy se identický onomaziologický příznak váže s celou škálou různě specificky vyjádřených onomaziologických základů, jako např. v různých anglických místních pojmenováních pro rorýse obecného: *devil swallow* (dosl. ďábel + vlaštovka), *devil bird* (dosl. ďábel + pták), *deviling* (dosl. ďábel + suffix) a *devil* (dosl. ďábel) — první dva případy jsou vyjádřené kompozitní bází na různé úrovni specifičnosti, třetí je vyjádřen sufixem a poslední není vyjádřen vůbec.

4.2.2 NEVYJADŘOVÁNÍ ONOMAZIOLOGICKÉHO ZÁKLADU

Poslední příklad *devil* ukazuje, že onomaziologický základ může rovněž zůstat nevyjádřený. To vede obecně k vysoké míře idiomatičnosti těchto pojmenování, a tudíž k jejich nízké prediktabilitě. Nejen že nevíme, jestli slootovorný význam odkazuje k živé či neživé entitě, jak je častým případem u sufixů, ale i samotná kategorie substance zůstává nevyjádřená.

Ikdyž je onomaziologický základ nevyjádřen, základní onomaziologická struktura, tj. příznak + základ, zůstávají zachovány. Tento fakt, že i přes formální nevyjádření je onomaziologický základ stále přítomen na konceptuální rovině, je důležitý pro dosažení daného pojmenování do flektivních paradigmat. Příkladem z angličtiny je užití nepravidelného plurálu. „Je obecně známo, že substantivní kompozita se nepřechylují do plurálové formy přidáním plurálové koncovky ke kompozitu jako celku; spíše přebírají plurálovou formu z pravé složky. Proto plurál od *milktooth* není **milktooths*, ale *milkteeth*, plurál od *postman* není **postmans*, ale *postmen*, apod. Když si vezmeme příklad zmíněný Sproatem (1988:349), očekávaný plurál „exocentrického“ *sabertooth* by byl **saberteeth*, což ale není“ (Štekauer, 1998, s. 148, překlad autor). Plurálová forma kompozita *sabertooth* (šavlozubec, dosl. šavle + zub) je tak *sabertooths*, kdy se užití pravidelného plurálu řídí formálně nevyjádřeným základem *tiger* (tygr). Dalším příkladem je *stickleback* (koljuška, dosl. bodec + záda), u kterého se plurál vyjadřuje nulovým exponentem, *stickleback*, podle formálně nevyjádřeného onomaziologického základu *fish* (ryba).

Nevyjadřování onomaziologického základu tak ze semaziologického pohledu vede k různým slootovorným typům. Jsou to již zmíněná exocentrická (bahuvrihi⁵) kompozita, u kterých je zřejmě hlavním důvodem pro nevyjadřování onomaziologického základu právě ekonomičnost výrazu. Tendence vyjadřovat pouze dvě složky v pojmenování (ekonomika výrazu) a současně zachovat co největší popisnost onomaziologického příznaku mají za následek nevyjádření základu — srov. *blackback* oproti *black-backed gull* (racek mořský, dosl. černý-hřbet + racek) — tzn. snížení transparentnosti vyjádření, pokud jde o jeho ontologický typ. Výrazem *blackback* tak bývá také označován mladý, nedominantní, samec gorily nebo druh sledě žijící v Kaspickém moři; podobným výrazem *blackhead* (dosl. černá hlava) se např. označuje druh akné. V češtině u exocentrických kompozit dochází rovněž k nevyjadřování onomaziologického základu u kompozit s předním členem verbálním, např. *krutihlav*, nebo s předním členem adjektivním, např. *bělořit* (srov. Dokulil, 1986, s. 460–461). Nicméně i přesto se v češtině u analogických pojmenování tendence onomaziologický základ pomocí sufixů vyjadřovat objevuje, srov. *krutihlávek*, *krutihlavec* nebo *bělořitka*, *bělořítek*; nemá to však žádný vliv na vyšší transparentnost pojmenování.

Dalším typem vyplývajícím z nevyjádření základu je tzv. sémantický posun, metafora a metonymie, který se tradičně do slootovorby nezařazuje. Srovnajme následující anglická pojmenování pro rorýse obecného, respektive krutihlava obecného, s různou specifičností vyjadřování onomaziologického základu.

5 Bahuvrihi kompozita jsou právě specifická tím, že v pravé složce vyjadřují charakteristickou část celku.

- [5] *devil swallow* (dosl. ďábel + vlaštovka)
devil bird (dosl. ďábel + pták)
deviling (dosl. ďábel + sufix)
devil (dosl. ďábel)

- [6] *emmet hunter* (dosl. mravenec + lovit + sufix)
eten bird (dosl. mravenec + pták)
emmet (dosl. mravenec)

Pojmenování pro rorýse obecného jsou motivovaná černou barvou, která je v příznaku vyjádřená metaforou *devil*, a pojmenování pro krutihlava obecného jsou motivovaná typickou potravou, mravenci, tj. doslovným vyjádřením metonymie z percepční roviny. Pojmenování, v nichž není formálně vyjádřen onomaziologický základ, *devil* a *emmet*, jsou sice monomorfénní, ale se složenou onomaziologickou strukturou, ve které je většina složek, včetně základu, nevyjádřená. V češtině nalezneme pro metaforu obdobný příklad v podobě pojmenování *šídlo* vedle *šídlatka*, která sice pojmenovávají různé organismy, hmyz, respektive rostlinu, ale princip je stejný — metaforický příznak *šídlo* buď má, nebo nemá vyjádřený onomaziologický základ. Příkladem, kdy je vyjádřený pouze metonymický příznak z percepční roviny (ČÁST ZA CELEK), je název pro šťovík kyselý, *šťáva* — srov. s pojmenováním se stejnou motivací *šťavlík*, *šťavel*. Tato pojmenování jsou tvořena stejným pojmenovávacím principem, a neměla by tak být vyřazována z onomaziologického modelu.

Nevyjádření onomaziologického základu rovněž vede k pojmenováním, která by ze semaziologického pohledu byla vnímána jako případy konverze.

- [7] *blue* (modrásek, dosl. modrý)
white (bělásek, dosl. bílý)
yellow (žlutásek, dosl. žlutý)

- [8] *screecher* (rorýs, dosl. pištět + sufix)
screech (rorýs, dosl. pištět)

Příklad [7] jsou pojmenování pro různé motýly, u nichž onomaziologický základ nebývá vyjádřen nikdy,⁶ a tak samotný příznak vyjádřený adjektivem dává pojmenování celku; v příkladu [8] nevyjádření základu vede k pojmenování vyjádřenému samotným slovesem, v tomto případě lexikalizovanou zvukomalbou.

U pojmenování zvukomalebného původu rovněž dochází k oscilaci mezi vyjadřováním a nevyjadřováním onomaziologického základu (samotné zvukomalebné pojmenování je onomaziologickým příznakem). Zatímco v angličtině je valná většina zvukomalebných pojmenování bez vyjádřeného základu (srov. Kos, 2014, s. 79), v češtině je situace opačná. Valná většina jich obsahuje vyjádřený základ pomocí sufixu,

6 Zřejmě kvůli příliš dlouhému onomaziologickému základu *butterfly* (motýl), obsahujícímu tři slabiky; pojmenování pro ontologicky příbuzné můry mají běžně onomaziologický základ *moth* vyjádřen.

např. *dudek*, *ččetka*. Příklady pojmenování s vyjádřeným samotným příznakem jsou *dlask* či *místní číž* (srov. se standardním *čížek*). Z důvodu odlišnosti fonologického systému jazyka a vokalizací ptáků jsou zvukomalebná pojmenování jako taková do velké míry arbitrární, a tudíž s minimální transparentností lexikálního významu, na čemž zřejmě vyjádření, či nevyjádření onomaziologického základu již mnoho nezmění.

4.2.3 MÍRA VYJADŘOVÁNÍ ONOMAZIOLOGICKÉHO PŘÍZNAKU

Přejdeme k vyjadřování onomaziologického příznaku. Jak jsem v popisu metonymie na percepční rovině uvedl, metonymická struktura příznaku se liší podle toho, vyjadřuje-li nějakou charakteristickou fyzickou vlastnost, případně aktivitu či vztah k jiné entitě, které je možné z principu vyjádřit dějovým pojmenováním.

Kategorie vlastnosti je vyjadřována jednoduchým příznakem se složenou metonymickou strukturou a děj složeným příznakem se složkou určovanou a určující. V obou případech tak příznak může být vyjádřen složeným výrazem, ale ne všechny složky příznaku, jak je patrné z předchozích příkladů, bývají vyjádřeny.

Stejně jako u (ne)vyjadřování onomaziologického základu, míra vyjádření onomaziologického příznaku určuje výslednou morfologickou kategorii nově vzniklého pojmenování. V češtině proto bývá u sufixálních derivátů z onomaziologického příznaku vyjádřen jen jeden prvek, u kompozit zpravidla dva. Při vyjádření více prvků se již jedná o víceslovná pojmenování složená. Na míru vyjadřování onomaziologického příznaku má vliv také to, s jakou specifičností vyjádříme onomaziologický základ. Jinými slovy, míru vyjadřování těchto dvou základních složek nelze oddělovat, např. u tzv. bahuvrihi kompozit dává nevyjádření onomaziologického základu větší prostor pro vyjádření příznaku (srov. příklad níže, EN *redbreast* oproti CS *červenka*).

Dalo by se tak do jisté míry mluvit o kompetici mezi jednotlivými sémantickými prvky o to, který z nich bude vyjádřen. Popisnost pojmenování je pod tlakem ekonomičnosti výrazu, a tak vyjádření základu často blokuje komplexnější vyjádření příznaku, což má samozřejmě vliv na míru prediktability významu.

Začneme u vyjadřování vlastnosti, která má u přírodních organismů metonymickou strukturu ASPEKT / ČÁST [KVALITA] ZA CELEK.

V pojmenováních se jednotlivé komponenty struktury vyjadřují v různých kombinacích.

[9]	Pouze ASPEKT	CS <i>voňák</i> (opeňka měnlivá)
	Pouze ČÁST	CS <i>ocasatka</i> (mlynařík dlouhoocasý)
	Pouze KVALITA	CS <i>modřinka</i> , <i>popelka</i> (vrána šedá)
	KVALITA + ASPEKT	EN <i>ash-coloured falcon</i> (moták lužní, dosl. popelavě-zbarvený sokol), EN <i>pear-scented inocybe</i> (vláknice jablečná, dosl. hruško-vonná vláknice)
	KVALITA + ČÁST	CS <i>dlouhozobka</i> (motýl), EN <i>redbreast</i> (červenka, dosl. červená náprsenka)

U pojmenování *voňák* je tak v onomaziologickém příznaku vyjádřen pouze fakt, že houba voní (ASPEKT), ne však jak (KVALITA) či případně která ČÁST, u *ocasatky* ne-

víme, který ASPEKT spojovaný s ocasem (ČÁST) je natolik výrazný, u *modřinky* je jednoznačný odkaz na barvu, ale nevíme čeho, u *popelky* ani není jasné, že se jedná o barvu. Kombinací dvou prvků ze složené metonymické struktury příznaku vyjadřující vlastnost je *ash-coloured falcon*, kde již máme kromě barvy samotné vyjádřen i fakt, že se o barvu jedná (tj. ASPEKT; srov. předchozí příklad *popelka*). Pojmenování *dlouhozobka* a *redbreast* mají vyjádřenou KVALITU (délku, respektive barvu) a rovněž ČÁST, jíž se ta kvalita týká.

Srovnáme-li české a anglické pojmenování pro červenku obecnou, *červenka*, respektive *redbreast*, motivované stejnými rysy, tj. červeným zbarvením náprsenky, zjistíme, že obě pojmenování mají vyjádřené dvě složky z percepční roviny, ovšem v jiné kombinaci — *redbreast* má vyjádřenou KVALITU a ČÁST v rámci složené metonymické struktury příznaku, ale nemá vyjádřený onomaziologický základ (v rámci klasifikace se tudíž jedná o exocentrické kompozitum); *červenka* naproti tomu onomaziologický základ vyjádřený má, z příznaku je však vyjádřena pouze KVALITA. Uvážíme-li, že tento základ je vyjádřen sémanticky prázdným sufixem, je průhlednost českého pojmenování na nižší úrovni než u pojmenování anglického.

Nyní se zaměříme na vyjadřování rysů z percepční roviny, které jsou asociovány s dějovou kategorií nebo vztahem k jiné substanci. Onomaziologický příznak je u takových pojmenování složený, se složkou určující a určovanou.

Štekauer považuje určující složku za „klíčovou z hlediska výkladu/ předvídatelnosti významu nových komplexních slov, protože má schopnost spojit zbylé dvě složky onomaziologické struktury“ (Štekauer, 2016, s. 56, překlad autor). Pokud je tedy tato slovesná část nevyjádřená, není jasný vztah složky určující k onomaziologické bázi, a tudíž „může způsobit vážné problémy s výkladem a předvídatelnost významu nového komplexního slova tohoto typu je výrazně nižší“ (Štekauer, 2016, s. 58, překlad autor).

Příkladem pro různou míru vyjadřování složek onomaziologické struktury u pojmenování motivovaného dějovým příznakem jsou jména pro šoupálka dlouhoprstého, motivovaná způsobem hledání potravy, kterou tvoří hmyz a pavouci, po nichž ptáci slídí ve štěrbinách v kůře. Spirálovitě šplhají po kmenech vzhůru.⁷

[10]	určující	určovaná
	STROM	LÉZT
<i>dřevolezka</i>	●	●
<i>datlík</i>	●	●
<i>dubáček</i>	●	○
<i>kůrovníček</i>	●	○
<i>běháček</i>	○	●
<i>lezák</i>	○	●
<i>plazák</i>	○	●
<i>šplhálek</i>	○	●
<i>miška</i>	○	●

7 https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0oup%C3%Allek_dlouhoprst%C3%BD

[11]	určující	určovaná
	STROM	LÉZT
<i>treecreeper</i> (dosl. strom + lézt + suf.)	●	●
<i>tree mouse</i> (dosl. strom + myš)	●	●
<i>squirrel bird</i> (dosl. veverka + pták)	●	●
<i>rind bird</i> (dosl. kůra + pták)	●	○
<i>creeper</i> (dosl. lézt + suf.)	○	●

Ponechme nyní stranou pojmenování, u kterých se uplatňuje užití metafory, tj. *datlík*, *miška*,⁸ *tree mouse*, *squirrel bird*, jimiž se budu zabývat v následující kapitole.

Míra vyjadřování onomaziologické struktury vede k různé úrovni transparentnosti. Körtvélyessy et al. (2015) docházejí k závěru, že „onomaziologický typ 2° je úspornější, ale sémanticky transparentnější než onomaziologický typ 1“ (s. 95, překlad autor), a zároveň, že „onomaziologický typ 3 je stejně úsporný, ale ne tak transparentní jako onomaziologický typ 2. Jeho nízká sémantická transparentnost souvisí s absencí středové, určované, složky onomaziologické struktury“ (s. 96, překlad autor). Toto měření transparentnosti významu však do velké míry záleží na příkladech, které se pro vysvětlení použijí, neboť se nezdá, že by Dokulilův příklad *vazač* (vyjádřená je pouze složka určovaná) byl transparentnější než *knihář* (vyjádřená je pouze složka určující).

Příklady jako *teacher/učitel* (jeden z příkladů použitých v Körtvélyessy et al. [2015]) jsou tak do velké míry transparentní, protože jejich onomaziologická struktura je vlastně vyjádřená plně — nic není z důvodu výrazové úspornosti nevyjádřeno, na rozdíl od *vazače*.

Z toho plyne, že složky onomaziologického příznaku, určující i určovaná, jsou jen strukturální potencialitou, která není nutně vyjádřitelná. Tak jako už není vyjádřitelná složka určující u pojmenování *učitel* (v kontrastu s dalšími povoláními je nepodstatné, co učí, výraz je motivován pouze kategorií děje), nedá se často vyjádřit ani složka určovaná. Kromě ekonomičnosti významu, jež se u Štekauera zdá být hlavním principem za nevyjádřením slovesné složky, může být důvodem pro nevyjádření právě její nevyjádřitelnost — a to konceptuální či lexikální. Musíme si uvědomit, že onomaziologický příznak je primárně metonymický, a tak ani na percepční rovině nemusí být vnímán dějově. *Pejskař* je člověk, který je asociován se psy (je s nimi vídán), nicméně pro pojmenování je irrelevantní, do jaké míry je tento vztah dějový. U těchto pojmenování jsou tedy onomaziologický příznak a onomaziologický základ do jisté míry volná ložení prvků, což má za následek velkou pestrost možných interpretací vztahů mezi nimi.

⁸ Forma pojmenování podle Klůz (1977).

⁹ Onomaziologický typ 1 má obě složky vyjádřené, Onomaziologický typ 2 má vyjádřenou pouze složku určovanou a Onomaziologický typ 3 má vyjádřenou pouze složku určující.

4.3 METONYMIE A METAFORA NA ONOMATOLOGICKÉ ROVINĚ

Na onomatologické rovině hledáme jazykové vyjádření pro charakteristické rysy z percepční roviny. Tyto rysy se mohou vyjádřit buď doslovným výrazem (existuje-li), nebo výrazem metonymickým či metaforickým. Příkladem, kdy jeden charakteristický rys nachází různá jazyková vyjádření, jsou různé názvy pro rorýse obecného, motivované černou barvou.

- [12] CS papežník
 CS uhlíř
 CS vlaštovka černá
 EN *black martin* (dosl. jiříčka černá)
 EN *collier* (dosl. uhlíř)
 EN *devil bird* (dosl. ďábel + pták)
 FI *tervapääsky* (dosl. dehet + vlaštovka)
 FR *martinet noir* (dosl. rorýs černý)

Charakteristický rys „černá“ je buď vyjádřen doslovně, nebo ho nacházíme v metaforických výrazech v doménách *papež*,¹⁰ *uhlíř*, *ďábel* a *dehet*. Tuto volbu mezi doslovným a metaforickým/metonymickým výrazem však máme jen tehdy, pokud se jedná o charakteristický rys, který je doslovně a jednoslovně vyjádřitelný. Často by byl doslovný popis vlastnosti buď příliš dlouhý (např. popis tvaru — *vidlák*, podle charakteristického tvaru ocasu rorýse obecného), nebo dokonce nemožný (např. popis čichového vjemu či chuti¹¹).

Metafora rovněž dosahuje vyšší ekonomičnosti výrazu, na úkor transparentnosti, spojením více složek onomaziologické struktury do morfologicky jednoduchého vyjádření. Příkladem jsou výše zmíněná anglická pojmenování pro šoupálka dlouhoprstého, *treecreeper*, *tree mouse* a *squirrel bird*. V prvním případě jsou všechny tři složky vyjádřeny explicitně, u druhého výrazu jsou agent a slovesná část vyjádřeny metaforou *mouse* (myš, tj. něco, co leze) a složka určující je vyjádřena explicitně a u třetího pojmenování metaforické *squirrel* zahrnuje i složku určující (veverka, tj. něco, co leze ve stromě).

Nízká transparentnost metaforu spočívá v tom, že se ve slovtvorbě jedná o tzv. jednorázové metaforu (*one-shot metaphors*), jejichž podstatu vysvětluje Lakoff na příkladu z básně *Volné spojení* André Bretona, v níž básník v jednom verši přirovnává pas své ženy k přesýpacím hodinám: „Jedná se o překrytí obrazu přesýpacích hodin na obraz pasu ženy na základě společného tvaru. Stejně jako předtím je to metafora konceptuální; není ve slovech samotných, ale v mentálních obrazech. Máme zde mentální obraz přesýpacích hodin a ženy a mapujeme prostřední část přesýpacích hodin na pas ženy. Všimněte si, že slova nám neříkají, která část přesýpacích hodin se mapuje na pas, ani dokonce to, že je to jenom část tvaru přesýpacích hodin,

10 Zřejmě z dob, kdy lidé usuzovali barvu papežského obleku podle obleku kněží ze svého okolí.

11 Např. popis odstínů chuti vína ve vinařské terminologii je vždy metaforický.

kteřá odpovídá pasu. Slova nás vyzývají, abychom mapovali z jednoho konvenčního obrazu na druhý“ (Lakoff, 1993, s. 229, překlad autor). Fakt, že nám slova neříkají, kteřá část čeho se mapuje na jakou část něčeho jiného, jinými slovy, kteřý charakteristický rys z percepční roviny slouží jako motivace pro pojmenování, způsobuje plnou idiomatičnost lexikálního významu. Příkladem ptačí nomenklatury může být místní pojmenování pro mlynařika dlouhoocasého, *pilař*, jež nic neříká o tom, že je motivováno vokalizací ptáka připomínající zvuk pily, a ne třeba pilovitým tvarem určité části těla.

Jako dalšího prostředku ekonomičnosti výrazu, jež vede k nižší transparentosti, se na onomatologické rovině využívá rovněž metonymie. Typickou metonymií na onomatologické rovině je ČLEN KATEGORIE ZA KATEGORII. Příkladem mohou být pojmenování pro krahujce obecného, jehož hlavní potravou jsou obecně drobní ptáci.

[13] CS *vrabčák*

EN *sparrow hawk* (dosl. vrabec + jestřáb)

EN *chicken hawk* (dosl. kuře + jestřáb)

SV *speckhök* (dosl. pěnkava + jestřáb)

ES *arrapapájaros* (dosl. krást + malí ptáci)

Z uvedených jazyků má jediná španělština jednoslovný výraz pro drobné ptáky (*pájaro* v kontrastu s *ave*), a tak ostatní jazyky, pro ekonomičnost výrazu, nahrazují doslovný výraz metonymickými *vrabec*, *kuře*, *pěnkava*, zastupujícími celou kategorii.

Je to právě tento typ metonymie, které si všímá Dokulil, když zmiňuje rozšíření lexikálního významu oproti slootovornému: „Lexikální význam může však být i širší, obecnější než význam slootovorný. Charakteristické případy najdeme např. u četných názvů příslušníků povolání, zvláště řemeslníků. *Truhlář* např. nevyrábí (a nikdy nevyráběl) jen truhly, nýbrž i jiný nábytek (proto může s ním být synonymní moravské oblastní *stolarř*), *bednář* nevyrábí jen bedny, ale dřevěné nádoby vůbec, *kolář* nevyrábí jen kola, ale i jiné dřevěné součásti vozu, *sedlář* nevyrábí jen sedla, ale vůbec postroje i jiné výrobky ze silné kůže atp. Podobně *dřevník* neslouží jen na uskladnění dřeva, nýbrž topiva vůbec, *lžičník* jen na úschovu lžic, ale příborů vůbec. Necháme-li stranou okolnost, že u některých takových slov došlo zřejmě k významové divergenci teprve změnami objektivní skutečnosti, z dnešního hlediska tu jde obecně o to, že motiv je míněn jako představitel druhu (srov. *truhla*, popř. *stůl* za nábytek)“ (Dokulil, 1978, s. 247).

Využití metafory a metonymie na onomatologické rovině tak často nebývá kreativní volbou,¹² nýbrž je mnohdy jedinou možností, jak docílit ekonomičnosti výrazu. Metafora a metonymie tedy v „základním konfliktu ve slootovorbě (a obecně v jazyce), v konfliktu mezi explicitností vyjádření a ekonomičností vyjádření“ (Štekauer et al., 2005, s. 2, překlad autor), stojí na straně úspory formy.

12 Srov. Benczes (2006), kteřá považuje využití metafory a metonymie v kompozitech za projev větší kreativity mluvčích než u „doslovných“ kompozit.

5. ZÁVĚR

Cílem článku bylo na pozadí vlastního onomaziologického modelu popsat, v čem spočívá idiomatičnost pojmenování mutačního typu, o které se zmiňuje Dokulil (1978, 1986) ve své slovtvorné teorii, a přispět tak k diskuzi o hranicích derivačních paradigm.

K idiomatičnosti, tj. ke ztrátě transparentnosti, dochází na všech rovinách onomaziologického modelu.

Na percepční rovině je to především fakt, že každé pojmenování je ze své podstaty metonymické povahy, což je dáno skutečností, že k pojmenování slouží lokální rysy, které jsou pouze výsekem mimojazykové reality. K míře transparentnosti na percepční rovině přispívá také míra specifčnosti, s níž je mluvčí schopen kategorizovat mimojazykový referent.

Na onomaziologické rovině dochází ke snížení transparentnosti výrazu nutnou úsporností vyjádření. Ne všechny lokální rysy analyzované na percepční rovině nacházejí svou formální podobu. To se rovněž týká vyjadřování onomaziologického základu, kdy jednou ze strukturálních možností je tento onomaziologický základ vůbec nevyjadřovat, a tudíž pojem, ke kterému se příznak váže, zůstává nevyjádřen. K nízké transparentnosti dále přispívá typologie jazyka, v našem případě syntetičnost češtiny, v níž je ve valné většině případů onomaziologický základ vyjádřen pomocí sufixu, který tak často sémanticky odkazuje pouze na kategorii substance.

Na onomatologické rovině stojí za nízkou transparentností výrazu využití metafory a metonymie. Jejich funkcí je úspora formy, a to buď schopností vyjádřit více rysů z percepční roviny jednoslovným výrazem, nebo schopností krátce vystihnout rys, který by doslovně vyžadoval zdlouhavý popis. Krajním případem této funkce je vyjadřování rysů, který je doslovně nepopsatelný, jako např. vůně.

ZDROJE

DESFAYES, M. (1998): *A thesaurus of bird names: etymology of European lexis through paradigms*. Sion, Switzerland: Musée cantonal d'histoire naturelle et La Murithienne, Société valaisanne des sciences naturelles.

HLADKÝ, J. (1996): *The Czech and the English names of mushrooms*. Brno: Masarykova Univerzita.

KLŮZ, Z. (1977): *Naše ptactvo v lidovém názvosloví a vědecké terminologii*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.

LOCKWOOD, W. B. (1993): *The Oxford dictionary of British bird names*. Oxford: Oxford University Press.

LITERATURA

BENCZES, R. (2006): *Creative Compounding in English: the Semantics of Metaphorical and Metonymical Noun-Noun Combinations*. Amsterdam: John Benjamins.

BERLIN, B. (1992): *Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*. Princeton: Princeton University Press.

- BLANK, A. (2003): Words and concepts in time: Towards diachronic cognitive onomasiology. In: R. ECKARDT — K. VON HEUSINGER — C. SCHWARZE (eds.), *Words in Time: Diachronic Semantics from Different Points of View*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- DOKULIL, M. (1978): K otázce prediktability lexikálního významu slovtvorně motivovaného slova. *Slovo a slovesnost*, 39, s. 244–251.
- DOKULIL, M. (1986): III Tvoření slov. In: J. PETR a kol., *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia.
- GRZEGA, J. (2007): Summary, Supplement and Index for Grzega, Bezeichnungswandel, 2004, *Onomasiology Online* 8 < <http://www1.ku-eichstaett.de/SLF/EngluVglSW/OnOn-Total.pdf> > (Poslední přístup 12. září 2017).
- KOS, P. (2014): Zvukomalebná pojmenování ptáků v angličtině. *Časopis pro moderní filologii*, 96, s. 74–81.
- KÖRTVÉLYESSY, L. — ŠTEKAUER, P. — ZIMMERMANN, J. (2015): Word-Formation Strategies: Semantic Transparency vs. Formal Economy. In: L. BAUER — L. KÖRTVÉLYESSY — P. ŠTEKAUER (eds.), *Semantics of complex words*. Cham: Springer.
- LAKOFF, G. (1993): The Contemporary Theory of Metaphor. In: A. ORTONY (ed.), *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ŠTEKAUER, P. (1998): *An onomasiological theory of English word-formation*. Amsterdam: John Benjamins.
- ŠTEKAUER, P. — CHAPMAN, D. — TOMAŠČÍKOVÁ, S. — FRANKO, Š. (2005b): 'Word-formation as creativity within productivity constraints: sociolinguistic evidence'. In: *Onomasiology Online* 6 < <http://www1.ku-eichstaett.de/SLF/EngluVglSW/OnOn-Total.pdf> > (Poslední přístup 12. září 2017).
- ŠTEKAUER, P. (2014): Derivational Paradigms. In: R. LIEBER — P. ŠTEKAUER (eds.), *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- ŠTEKAUER, P. (2016): Compounding from an onomasiological perspective. In: P. TEN HACKEN (Ed.), *The Semantics of Compounding* (s. 54–68). Cambridge: Cambridge University Press.

